

Георгій Папакін

ДЖЕРЕЛА КРИМСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ДО КОНЦЕПЦІЇ “КРИМСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІУ”

Кримське джерелознавство в обширі українського наукового дискурсу виглядає практично незнаним. Існує маса джерельних публікацій, здійснених у різні роки вченими, у тому числі оприлюднені епіграфічні, археологічні, писемні пам’ятки давньої, середньовічної та модерної історії Криму. Разом з тим досі не склався системний корпус джерел і пам’яток, який би об’єктивно віддзеркалював історію народів та національних груп півострова, а також державних утворень, що існували тут упродовж віків.

Основна проблема, що заважає цьому, спричинена бурхливою історією Криму, іноземними завоюваннями, соціальними катаклізмами, а особливо постійними війнами, що тривали тут весь історичний час до ХХІ ст. включно. Саме в такий спосіб фактично повністю було знищено більшість слідів існування, не кажучи вже про писемну спадщину, давніх народів (таврів та скіфів), давньогрецьких міст-держав, численних державних утворень (Кримської Скіфії, Газарії, Готії, Феодоро та ін.), генуезьких та венеціанських торговельних колоній, що в різні часи існували на кримській землі.

На жаль, це все актуально й для джерел з історії Кримського ханату (Qırım Hanlığı, Кримський Юрт) – держави, яка виступила спадкоємицею Улуса Джучі на його західних кордонах і часом навіть претендувала на роль її наступника. У ранзі окремого державного утворення вона існувала тут приблизно зі середини XV до останньої чверті XVIII ст. (1475–1774 рр. у статусі васала Османської імперії). Але тут на обмеженість джерельної бази накладаються ще і наслідки зневажливого ставлення до цієї держави з боку російської/радянської історіографії. Держава кримських татар в її висвітленні – “отечество и убежище толпы мусульманских хищников”, не здатних на позитивну творчість, тому і писемної спадщини вони ніякої не могли залишити.

Не зберігся державний архів Кримського ханства. Загально усталеною є думка про його знищення під час варварського рейду на півострів російського фельдмаршала Б. Мініха 1736 р.¹ Російська армія вдерлась у Крим, але виявилася не в силі втримати захоплену територію. Внаслідок

¹ Ю. Мицик, *З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI – першої половини XVIII ст.*, Україна в Центральній-Східній Європі: Зб. наук. пр., К. 2010, вип. 9–10, с. 328; Б. Короленко, “*Принуждение к союзу*”: як Крим став “ісконно руським”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/19/142949>.

цього було пограбовано і спалено ущент більшість кримських міст, у тому числі і ханську столицю Бахчисарай. Як згадував учасник походу К. Манштейн, “ханський дворец, состоявший из нескольких больших, довольно красивых и очень опрятных зданий, был обращен в пепел, как и весь город”². При тому очевидец додавав, що ніяких оборонних чи навіть військових споруд у місті не було. Іншими словами, російська армія здійснила типовий акт вандалізму, пограбувавши і сплюндрувавши захоплену столицю ворожої держави. Жертвою цих плундрувань імовірно стала писемна спадщина Кримського ханства, що перебувала у ханському палаці та в інших спорудах, книгозбірні тощо.

Проте деякі сучасні історики-кримознавці стверджують, що цей рейд Мініха, наступний 1737 р. фельдмаршала П. Лассі, останнє вторгнення 1777 р. під проводом генерала А. Прозоровського мали за мету, крім іншого, і захоплення архівів кримських ханів³. Такі “трофейні” документи, які засвідчували багатотомову історію самого Кримського Юрту, його взаємин з національними групами й народностями Криму, діяльність європейських місій при ханському дворі, імовірно було вивезено до Петербурга⁴. Підтвердженням наявності кримськотатарських документів у північній столиці Російської імперії слугують глухі згадки у деяких дослідженнях. Зокрема, про таке йдеться у статті відомого сходознавця В. Бартольда, присвяченій Бахчисараю і підготовленій для “Энциклопедии ислама” в 1902 р. Він указував, що “Архивы Бахчисарая, обнаруженные в Симферополе проф. Смирновым и переданные сейчас Императорской публичной библиотеке в С.-Петербурге (124 переплетенные тетради – все, что избегло уничтожения в 1736 г.), вероятно, содержат многие важные документы”⁵. Зрозуміло, академік говорив про документи, віднайдені наприкінці ХІХ ст. під час відвідання Криму майбутнім автором першої в Росії монографії з історії Кримського ханства професором В. Смирновим. Разом з тим Бартольд підкреслював їх недослідженість, тобто недоступність для істориків згаданих архівних документів. Характерно, що це зауваження статті 1902 р. у новому виданні праць вченого, що вийшло 1965 р., не тільки відтворено, але й поновлено окремою приміткою. Отже,

² К. Манштейн, *Записки о России*, Ростов-на-Дону 1998, с. 111.

³ Д.В. Николаенко, *Мифология Крыма. Архив Крымского ханства. Таинственная пропажа*, Авдет № 21 (31.05.2010). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.avdet.org/node/1757>.

⁴ Див.: А. Байдак, *Крим. Нариси історичної, природничої та суспільної географії*. Навч. посібник, Л. 2007.

⁵ В.В. Бартольд, *Бахчисарай*, [в:] В.В. Бартольд, *Работы по исторической географии*, Москва 2002, с. 369.

справжні місця зберігання, склад, інформаційний потенціал цих джерел, вивезених з території півострова вже у XIX ст., і досі невідомі. Можна лише припустити, що кілька ярликів Хаджі-Гірея та Менглі-Гірея мешканцям кримських міст XV ст., що зберігаються в рукописному відділенні Санкт-Петербурзького філіалу Інституту сходознавства РАН, мають відношення до цієї колекції.

Певна частина державного архіву Кримського ханату, очевидно, залишилася на території півострова, оскільки відомо про виявлення в першій половині XIX ст. до 20 ханських ярликів в архіві Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, влада якого, як відомо, поширювалася і на Крим⁶. Згаданий вище В. Смірнов писав про те, що 1886 р. побачив у “Симферопольском губернском архиве” (очевидно, мався на увазі архів Таврійського губернського правління) велику “залежь рукописей на татарском языке, которые содержат в себе чрезвычайно богатый материал для иллюстрации бытовой истории Крымского ханства, ожидающий ученой разборки”. Він указав і вид цих джерел: біля ста “казіаскерських дефтерів”, куди вписувалися різноманітні державно та приватноправові документи (певний аналог гродських книг). Окремо відзначалася наявність там “правительственных распоряжений касательно внутреннего благоустройства и по части финансовой” від середини XVI до останньої чверті XVIII ст.⁷ До нашого часу вони не збереглися, оскільки найраніше фонди нинішнього Державного архіву в Автономній республіці Крим даються 1784 р. – від початку Російського Криму⁸.

Поза сумнівом, основна частина писемної кримськотатарської спадщини була знищена, розпорошена, потрапила до архівів інших держав, приватних колекцій у Криму та поза його межами, тому віднайти чи навіть відновити її фактично неможливо.

Потрібно сформулювати інше завдання з поля евристичної, камеральної та едиційної археографії – здійснення реконструкції державних архівів Кримського ханату. Провести її можливо у рамках науково-дослідної й пошукової програми “Кримський дипломатарій”. Вона передбачає пошук й оприлюднення актів найвищої державної влади Кримського юрту, авторами яких були сам хан та його найближчі родичі (калга, нуреддін), у тому числі жіночої статі (улу-султан/валіде, султанкі), вищі державні урядовці

⁶ Див. передмову до публікації: *Ярлыки крымских ханов*, ЗООИД 2 (1848).

⁷ В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, Санкт-Петербург 1887, с. XXXVI.

⁸ Див.: *Державний архів в Автономній Республіці Крим. Анотований реєстр описів*, т. 1, *Фонди дорадянського періоду*, Симферополь, 2007.

(везир, муфтії, ор-бег, беги та ін.). За змістом та адресністю всю сукупність актів держави Гіреїв слід поділити на кілька категорій:

- Дипломатичні документи: міждержавні угоди (шергт-наме), грамоти, листи до іноземних можновладців з різних питань дипломатичних, політичних, економічних та господарських стосунків (мохаббат-наме).

- Внутрішньополітичні законодавчі та нормативні документи, пов'язані зі здійсненням верховної влади, її успадкуванням, переходом до інших осіб, взаємин усередині правлячої еліти (ярлики, фермани).

- Внутрішні економічні та господарські документи (тарханні ярлики і фермани, акти на володіння, здійснення певної діяльності та інших прав тощо).

Залежно від результатів евристичної роботи цей перелік доповнюватиметься іншими видами історичних джерел, оскільки наразі можна говорити лише про вже відомі акти.

Ситуація з реконструкцією державного архіву Кримського ханату виглядає таким чином, що найбільша частина відомих на сьогодні джерел належить саме до першої категорії, оскільки їх пошук здійснюється по закордонних архівах. Там зі зрозумілих причин відклалися в основній масі дипломатичні акти.

Першим напрямком здійснення програми “Кримський дипломатарій” слід уважати створення програми пошуку автентичних кримських актів в українських та закордонних архівах.

Серед українських архівів найпершими слід згадати обидва історичні архіви (ЦДІАК та ЦДІАЛ). В їх фондах, документи яких датовано XVII та XVIII ст., пов'язаних з дипломатичними, військовими, торговельними питаннями, знаходиться частина оригіналів чи перекладів актів, листів кримського хана та його оточення, вищих посадових осіб та прикордонних адміністраторів. Так, у фондах ЦДІАК ф. 229 “Кіш Нової Запорозької Січі, 1713–1777”, ф. 59 “Київська губерньська канцелярія, 1709–1781”, ф. 51 “Генеральна військова канцелярія, 1656–1765”, фондах приказних ізб Слобідської України, колекціях документів ф. 220 Київської археографічної комісії, ф. 221 “Нова серія” наявна значна кількість таких документів, пов'язаних з останнім етапом існування Кримського ханату⁹.

Оскільки від 1475 р. Кримське ханство перебувало у васальній залежності від Османської імперії, яка відіграла активну роль у приході до влади та зміні ханів, значну частину документів найвищого керівництва

⁹ Коротка інформація міститься у старому виданні: *Центральный государственный исторический архив УССР в г. Киеве. Путеводитель*, К. 1958.

Криму слід шукати в архівах Туреччини, насамперед в Османському архіві в Стамбулі. Крім того, Туреччина стала місцем притулку для багатьох кримських татар, які вивозили за межі батьківщини важливі документи своєї історії, в тому числі і державні акти. Проте склад і зміст османських архівів, а тим більше приватних колекцій з точки зору наявності в них актів Кримського ханату практично не вивчено¹⁰.

Друге місце серед іноземних архівів – джерел інформації про Крим та можливі місця зберігання автентичних/перекладних актів займають російські архіви. Насамперед це відповідні фонди РДАДА (РГАДА), Архів МЗС РФ та ін. Зокрема, це такі фонди і пов'язані з ними “фондові включення”: Посольський приказ; Розрядний приказ; ф. 123 “дела о сношении с Крымом”; ф. 79 “дела о сношении с Польшей”; ф. 89 “дела о сношении с Турцией” (в основному дипломатичні документи за XV–XVIII ст.); ф. 124 “Малороссийские дела”¹¹. Докладний список справ колишнього Московського головного архіву МЗС Російської імперії за 1474–1779 роки (82 книги Кримського двору за ранній період та опис справ зі стовпців Посольського приказу та інших фондів за 1580–1779) був підготовлений його керівником М. Бантиш-Каменським 1808 р. Наприкінці XIX ст. Ф. Лашков видав його в “Известиях Таврической ученой архивной комиссии” та окремих зшитках¹². Наступного року там саме окремо був опублікований докладний опис найдавнішої книги кримських посольських справ за 1474–1505 роки, здійснений М. Бережковим¹³. Утім, як зазначав автор опису, справжніх актів у ній досить мало, більше записів перемовин, інструкцій дипломатичним агентам та їхніх донесень, фіксація “отпусков и приездов”. Плідним може бути пошук в інших архівосховищах, як-от згадане рукописне відділення Санкт-Петербурзького філіалу Інституту сходознавства РАН. На це натякав В. Смірнов у монографії з історії Кримського ханства, називаючи такі збірки: “1) небольшое собрание ханских ярлыков и иных документов на турецком языке, доставшихся Императорской публичной

¹⁰ Можна назвати лише дві досить давні праці: A.N. Kurat, *Topkapi saraya muzesi arsivindeki Altin Ordu, Kirim ve Turkistan hanlarina ait yarlik ve bitikler*, Istanbul 1940; *Le Khanat de Crimée dans les archives du Musee du palais de Topkapi*, par A. Bennigsen, Paris 1978.

¹¹ Див.: *Центральный государственный архив древних актов СССР. Путеводитель*, т. 1, Москва 1991.

¹² *Реестр делам Крымского двора с 1474 по 1779 года*, учиненный Н.Н. Бантыш-Каменским в 1808 году, Симферополь 1893. Реестр 1; Реестр 2; Ч. 1–4; Реестр 3; Реестр 4.

¹³ М. Бережков, *Древнейшая книга крымских посольских дел 1474–1505 гг.*, ИТУАК 21 (1894) с. 27–55. Тексти документів, що складають книгу, опубліковані у збірнику за редакцією Г. Карпова: *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою Ордами и с Турцией*, Санкт-Петербург 1884.

библиотеке вместе с еврейской коллекцией Фирковича. 2) Несколько подобных же документов, принадлежащих покойному академику и автору “Крымского сборника” Кеппену, которые ныне также составляют собственность Императорской публичной библиотеки и описаны мною в отчете библиотеки за 1881 год. 3) Коллекция копий-факсимиле с ханских ярлыков и других документов на турецком языке и в русском переводе, принадлежавших покойному В.В. Григорьеву, купленные у вдовы его факультетом восточных языков для университетской библиотеки...”¹⁴.

Не варто забувати і про кримські акти й листи, що зберігаються в історичних архівах Польщі. Польське королівство, згодом Річ Посполита впродовж XV–XVIII ст. вела активну дипломатію в Криму, мала там своїх представників та агентів. Значні історичні періоди охоплюють війни Польщі проти Туреччини та її васала Кримського ханату в XVI–XVII ст. Тому інформаційний потенціал польських архівів слід визнати досить значним, але не вповні дослідженим.

Окрему сторінку взаємин із сусідами Кримського ханату становлять його стосунки з Великим князівством Литовським – до Люблінської унії 1569 р. самостійною державою, після того – другою складовою дуалістичної держави Річ Посполита двох народів. Останні джерелознавчі дослідження засвідчують наявність навіть у найстарішій частині державного архіву Великого князівства Литовського (його описово-копійній частині – Литовській Метриці) документів кримських ханів. Наприклад, це група джерел, датованих 1506–1507 роками: ярлик хана Менглі Гірея I великому князю Олександру, послання того ж кримського достойника до Панів-Ради ВКЛ, лист його підскарбія Сичана, присяга великого посла кримського володаря Тевекель-Влана, лист великого князя Сигізмунда I до Менглі-Гірея, а також інша кореспонденція (царевича Мухамед-Гірея, ханської дружини та ін.), пов’язана з посольством до Вільна¹⁵.

Іншим напрямком реалізації “Кримського дипломатарію” може стати база даних уже оприлюднених актів Кримського ханату. Нині вони розсіяні по багатьох публікаціях різноманітної тематики, здійснених у різні роки як в Україні, так і в Росії, Франції, Німеччині та ін. державах.

Археографія Криму має давню історію. Починаючи з XIX ст. стали оприлюднюватися окремі документи (насамперед ханські ярлики та дипломатичні акти), що потрапляли до поля зору істориків-аматорів та

¹⁴ В.Д. Смирнов, *Op. cit.*, с. XXIII.

¹⁵ В. Безпалько, *Кримсько-литовські посольські документи (1506–1507)*, Крим від античності до сьогодення: Історичні студії, відп. ред. В. Смолій, К. 2014, с. 109–119.

археографів. Так, 1844–1848 років Одеське товариство історії та старожитностей опублікувало 7 (з більш як 20 виявлених) ярликів XVI ст., що зберігалися в канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора¹⁶. За три роки казанський професор І. Березін опублікував тарханні ярлики золотоординських ханів, серед них – один ярлик кримського хана Саадет-Гірея середини XVI ст.¹⁷ 1864 р. В. Вельямінов-Зернов видав відібрані Г. Феїзхановим у Московському Головному архіві МЗС (нині РДАДА) 378 кримських дипломатичних актів XVI–XVII ст. Публікація була здійснена мовою оригіналу, хоча сам видавець порушував питання перекладу, обговорюючи доцільність здійснення сучасного перекладу або ж друкування за наявними тогочасними діловодними перекладами. Характерно, що петербурзький академік порушив проблему неповної адекватності офіційних перекладів Посольського приказу, проте вважав, що “эти самые ошибки имеют для историка свое особое и важное значение”¹⁸. Значна кількість актів вищих достойників Кримського ханату були оприлюднені в ИТУАК, зокрема: камеральний реєстр і публікація дипломатичних документів XVI–XVII ст. з архіву МЗС Росії¹⁹, виписки з кадіаскерського сакка XVII ст. з архіву таврійського губернського правління²⁰, реєстр листам та зверненням представників кримськотатарської еліти до російських можновладців останніх років існування Кримського Ханату²¹, ханські ярлики, видані громаді кримчаків у Карасу-базарі 1595 та 1742 років з приватної колекції М. Пейсаха²² та ін.

Практично всі дослідники історії українського козацтва XV–XVIII ст. долучилися до цієї теми. Так, Д. Яворницький у двотомному збірнику

¹⁶ *Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Гирея*, ЗООИД 1 (1844) 337–346; *Ярлыки крымских ханов*, ЗООИД 2 (1848).

¹⁷ *Тарханние ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея*, изд. И. Березин, Казань 1851.

¹⁸ *Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные по распоряжению Императорской академии наук из московского Главного архива Министерства иностранных дел*, Изд. В.В. Вельяминов-Зернов, Санкт-Петербург 1864, с. VI.

¹⁹ Ф. Лашков, *Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском Главном архиве Министерства иностранных дел*, ИТУАК 9 (1890) с. 1–47; № 10, с. 9–60; № 11, с. 1–56; № 12, с. 1–62.

²⁰ Мурат Бей Биярсланов, *Выписи из кадыаскерского сакка (книги) 1017–1022 г. Хиджры (1608/9–1613 г. хр. лет.)*, хранящегося в архиве Таврического губернского правления, ИТУАК 8 (1889) 41–51; 9 (1890) 68–70.

²¹ Ф. Лашков, *Реестр адресам, уполномочиям, актам, нотам, письмам и копиям писем крымских вельмож и татарских орд хана Крымского в царствование императрицы Екатерины II*, ИТУАК 18 (1893) 48–52.

²² *Два ханских ярлыка, принадлежащие общине евреев-крымчаков в Карасубазаре*, ИТУАК 55 (1918) 175–176.

“Источники для истории запорожских Козаков” (Владимир 1903) серед 900 джерел, умічених у цьому виданні і датованих кінцем XVII–XVIII ст., подав 21 документ кримськотатарського походження (листи ханів, найвищих урядовців). Значно більше опублікованих документів пов’язані з історією дипломатичних контактів Росії та України з Кримським ханством, військовими подіями, деякими аспектами торговельних відносин тощо. Джерела було виявлено в архівах різних установ Російської імперії: міністерства закордонних справ, міністерства юстиції, Головного штабу. Переважна більшість з них побачила світ уперше²³. Проте від XIX ст. кримська археографія набагато не просунулася, адже в радянський час практично всі кримськотатарські сюжети в історії знаходилися під негласною забороною.

На шляху здійснення проекту “Кримський дипломатарій” є багато бар’єрів, що ускладнюють його реалізацію. Перший з них – мовний і навіть цивілізаційний. На території ханату в той час були поширені татарська і кипчак-половецька мови; в літературі вживалися староосманська, османізована татарська та кипчак-половецька, близька до джагатайської (чагатайської), що використовувалася в середні віки та ранній новий час по всій території Передньої й Середньої Азії як своєрідна *койне*. Більшість актів державної влади в Криму XV–XVIII ст. були писані саме нею, відповідно до норм і практики східного діловодства та документотворення. Виникає проблема адекватного і точного сучасного їх перекладу й відтворення. Опубліковані на сьогодні кримськотатарські акти, про які йшлося вище, – це переклади тогочасні або пізніші однією з європейських мов чи російською. Ще відомий знавець східних мов та історії Криму В. Смірнов свого часу наводив разючі приклади недбалих, дослівних перекладів московських дяків, сенс яких взагалі неможливо зрозуміти, як-от приказна копія ярлика Менглі-Гірея 1493 р.: “А Мамитекова царевича одна сухая голова избыла, столко у него поимала нынеча, как в сем писано, что не было, без остатка” та ін.²⁴ Як довів відомий дослідник кримськотатарських документів С. Фаїзов, аналізуючи переклад грамоти 1654 р. Мухаммад-Герая московському царю Алексею Михайловичу, “Различия между двумя переводами [його власним та тогочасним діловодним. – Г.П.] относятся ко всем трем основным уровням внутренней стратиграфии “мохаббат-наме”: протокольной, лексической и смысловой.

²³ Див.: М.В. Кравець, *Історія Кримського ханства в працях Д.І. Яворницького*, Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров’ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І. Яворницького. (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого), Дніпропетровськ 1991, 78 с.

²⁴ В.Д. Смирнов, *Op. cit.*, с. XXVIII.

Различительные явления первых двух уровней подразделяются на четыре разновидности: стандартные расхождения, нестандартные расхождения (ошибки), фрагменты оригинала, исключенные из перевода, фрагменты перевода, отсутствующие в оригинале. Смысловые различия генерируются всеми четырьмя разновидностями текстуальных расхождений²⁵. Автор навіть констатував “мистифікацію документа” (правильніше – свідоме перекручення змісту). Дрібніші, але суттєві помилки діловодних перекладів ХІХ ст. засвідчує, наприклад, сучасна публікація двох ферманів останнього кримського хана Шагін-Гірея (1781). Назва місяцю видання ферманів подана як “Кануль Еввель”, що примусило видавця документів говорити про викривлення або неправильний переклад назви весняного місяцю “Рабі-уль-сані”²⁶. На жаль, мовна проблема на сьогодні виглядає неподоланною – адже в Україні немає жодного фахівця не лише з джагатайської, але й з османотурецької мов. Важливість відповідного мовного фаху для оприлюднення кримськотатарських документів висловив ще наприкінці ХІХ ст. В. Смірнов, зауваживши, що переписувач таких актів для збірника академіка В. Вельямінова-Зернова вчений мула Г. Феїзханов припускався прикрих помилок при копіюванні джерел²⁷. Водночас слід відзначити, що певна група ханських ярликів писалася одразу московською мовою; автор опису найстарішої книги Посольського приказу В. Бережков уважав у цьому своєрідну тайнопис, шифровку дипломатичних послань від стороннього ока²⁸.

Ментальний бар’єр, що стоїть перед сучасним дослідником документів Кримського ханату, можна продемонструвати на прикладі тих самих дипломатичних послань і договорів з московськими правителями, що нині зберігаються у РДАДА. С. Фаїзов, розкриваючи особливості цих джерел, підкреслює значущість усіх складових грамоти, навіть тих, які європейський дослідник сприймає лише як декоративний елемент. Ідеться, зокрема, про тугру, що відриває кожну з грамот. Це не тільки аналог печатки володаря. В ній міститься ім’я хана або принца, номінативна піраміда (перелік предків), формула короткого оголошення. Значення мали кольори, якими передана тугра. Загалом кримська грамота мала такі усталені елементи: коротке богослов’я, тугра, текст, пенче (східний аналог підпису),

²⁵ С. Ф. Фаизов, *Послание хана Мухаммеда-Гирея царю Алексею Михайловичу о своем восшествии на крымский престол в контексте русско-крымских отношений 1654 г.*, Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века, Москва 2000, с. 180–207.

²⁶ А. Синугыл, *Последний крымский хан Шагин-Гирей*, Эхо веков 3/4 (2001) 39–42.

²⁷ В. Д. Смирнов, *Op. cit.*, с. XXVI.

²⁸ М. Бережков, *Op. cit.*, с. 45.

що розміщувалася перпендикулярно до тексту, печатка відправника, яка була практично ідентична тугрі. До грамот привішувалися золоті вислі печатки-пайцзи (жодна з них до нашого часу не збереглася, відомі лише кілька відбитків). У сукупності вони створювали “модель Всесвіту”: “теософски выдержанную конструкцию из наиболее важных с теологической точки зрения элементов мироздания”. Визначальну роль відігравала термінологія і порядок наведення / пропуску знакових слів у тексті, і вже з початкового протоколу впливав позитивний або негативний зміст усього документа²⁹.

Попри такі складнощі археографічний проект “Кримський дипломатарій” є дуже на часі. Оприлюднення документів багатовікової кримськотатарської державності стане неспростовним доказом статусу кримськотатарського народу як корінного народу України, народу з багатим задокументованим минулим, давньої цивілізації, розкриття внеску якої до загальної історії людства ще попереду.

²⁹ С. Фаизов, *Тугра и Вселенная. Мохаббат-наме и шерт-наме Крымских ханов и принцев в орнаментальном, сакральном и дипломатическом контекстах*, Москва; Бахчисарай 2002.